

Siromaštvo u srednjem vijeku (I)

Vlado Puljiz

Studijski centar socijalnog rada
Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Siromaštvo je staro koliko i ljudsko društvo. Nalazimo ga u najstarijim zajednicama, u antičko doba, u srednjem vijeku, na kraju dva desetog stoljeća. Ono što se mijenja jeste sadržaj i definicija siromaštva.

U historiji su se povremeno javljale iluzije o definitivnoj pobjedi nad siromaštvom. Socijalizam je bio takva velika iluzija koja je neslavno propala. Prisetimo se da je naznake pobjede nad siromaštvom vidio i J.K. Galbraith u svojem "Društvu obilja". Preostale otoke siromaštva (insular poverty) pokušao je u SAD likvidirati predsjednik L.B. Johnson svojim projektom "Velikog društva" sredinom šezdesetih godina. No nije uspio. Sedamdesete i osamdesete godine u razvijenom su svijetu donijele "novo siromaštvo", a da ne govorimo o ogromnim razmjerima bijede koja se održava u nerazvijenom dijelu svijeta. Godine 1995. pet godina prije početka trećeg milenija, održat će se u Kopenhagenu Svjetski summit o socijalnom razvoju koji će se baviti borbom protiv isključenja i siromaštva. Siromaštvo, mada promijenjeno, i danas je veliki problem društva i velika tema društvenih znanosti. Zato je zanimljivo zaviriti u povijest siromaštva i upoznati načine na koje su se društva u prošlim epohama s njima borila.

U ovom prilogu mi ćemo se baviti siromaštvom u srednjem vijeku. Biti će riječi o onom razdoblju koje seže od početka drugog milenija do 16. stoljeća. To je vrijeme milostinje, skrbništva crkve i općenito blagonaklonog stava prema siromašnima. Počevši od 16. stoljeća odnos prema siromaštvu se bitno mijenja.

Siromaštvo kao vrlina

U srednjem vijeku društvom je dominirala crkva. Ona je osiguravala koheziju medijevalne civilizacije i bila je prisutna u svim porama života. Crkva je definirala i odnos prema siromaštvu. U osnovi bi se moglo reći da je kršćanska crkva bila blagonaklona prema siromaštvu.

No stvari nisu tako jednostavne kako se čine na prvi pogled, pa ih treba razložiti.

Poimanje siromaštva kao vrline nalazimo u samim počecima djelovanja kršćanske crkve. Uostalom, kršćanstvo je počelo kao religija siromašnih. Utopija prve kršćanske zajednice u "Božanskom Jeruzalemu", u kojoj se živi skromno u siromaštvu i zajedništvu, kao predložak ima veliku ulogu u duhovnom životu kršćanske Europe početkom drugog milenija. Siromaštvo se, dakle, prezentira kao duhovna vrijednost. Sam Isus Krist živio je siromašno, dajući tako primjer svojim učenicima i sljedbenicima. Za Isusa Krista, bogatstvo predstavlja opasnost za čovjeka, jer bogat čovjek okrenut blagodatima ovog svijeta u opasnosti je da previdi Božji poziv. On posjeduje blago na zemlji pa može izgubiti ono na nebu. "Čini se da Isus gleda na to kao na nešto samo po sebi razumljivo. Tko je bogat pun je briga (Mk 4, 19, Lk 8, 14), želi imati više, predaje se uživanju, bogatstvo mu pruža moć, užitak, sigurnost (Lk 16, I 19, 12, 15-21), posjeduje blago na zemlji umjesto na nebu (Lk 12, 339)". (K. Rahner, 1990). Stoga je siromaštvo znak vjere u Božju milost i konačno ispunjenje ljudske egzistencije. Ono je neka vrsta povlastice i znak izabranosti. Prva kršćanska zajednica u Jeruzalemu je siromašna i predstavlja vrstu slobodnog izbora. Sveti Grgur kaže da je greška vjerovati da su nevini oni bogati "koji čuvaju pojedinačni dar Boga". A Sveti Matej u istom smislu ističe da će se lakše spasiti siromašni nego bogati. U propovijedima je često spominjana vizija Svetog Makara, pustinjača, koji je vidio usamljenog umirućeg siromaha ispruženog na zemlji, a oko kojeg je bila skupina anđela u trenutku smrti spremna da mu dušu odnese u Kraljevstvo nebesko. Na drugoj strani oko bogataša vrtila se gomila davo-la, nagovještavajući njegovu zagrobnu sudbinu.

"Fuga mundi" i asketsko siromaštvo

U biblijskoj terminologiji i patrističkim spisima "pauperitas" (siromaštvo) vezano je uz

"humilitas" (poniznost). Dakle, poniznost i slabost čovjeka koji proizlaze iz siromaštva predstavljaju vrline koje se uzdižu. Hagiografska literatura koja govori o životi svetaca kao što je Sveti Aleksis ili Sveti Franjo hvali njihova odricanja od dobra i slasti svijeta i njihov izbor da služe vjeri u potpunom siromaštvu i poniznosti.

Važno je istaknuti da se slavi siromaštvo kao svjestan izbor. To znači odbacivanje materijalnog bogatstva i moći. U igri nije antinomija bogatstvo-siromaštvo, nego moć-siromaštvo (potens-pauper). Najbolji primjer je Isus Krist, koji odustaje od ovozemaljske slave i služi Kraljevstvu nebeskom. Posebno se cijeni ako se siromaštvu priklone bogataši koji će onima koji su oskudni razdijeliti svoje bogatstvo. To je put do savršenstva. Ovdje dolazimo do ključnog razlikovanja između prisilne materijalne bijede i "smisla za siromaštvo" kao svjesnog izbora. Siromaštvo samo po sebi nije vrлина nego je vrлина opredjeljenje za njega kako bi se služilo Bogu i pokazivao primjer drugima. Pažnja je usmjerena na asketsko, elitno siromaštvo. Njemu pribjegavaju samo izabrani. Apoteoza siromaštva dešava se, dakle, kada se pod njim podrazumijeva duhovna vrijednost.

"Istina je da se u slučaju najslavnijih asketa i njihovih imitatora ostvarenje etosa siromaštva dešava putem poniznosti i dobrovoljne socijalne marginalizacije. Međutim, u društvenoj svijesti oni izgledaju privilegirani na dvije razine: prvo, oni su izabrani u eshatološkoj perspektivi i, drugo, još za života oni dobivaju svetačku aureolu i uživaju veliki društveni ugled... Na aksiološkom planu nema nikakve veze između onih koji su dobrovoljno prihvatili siromaštvo i bijednika koji su nužno dospjeli u takvu situaciju". (B. Geremek, 1987).

Zanimljivo je da je dobrovoljno siromaštvo praćeno napuštanjem svijeta, tj odlaskom na njegove margine. Obično te rubne uvjete predstavljaju šuma i pustinja. Poznati su mnogi sveti koji su se tako posvetili duhovnom životu kao Sveti Augustin i Sveti Franjo po kojima su kasnije nastali istoimeni crkveni redovi.

Takvi pustinjaci, eremiti, kristijaniziraju rubove društva gdje žive zvijeri i razbojnici. Takvog pustinjaka susreće Tristan i Izolda lutajući šumom Norvois. Naročito se monaštvo, kao povlačenje iz svijeta, razvilo u okviru Istočne crkve. E. Benz navodi da su ruski monasi koji su se razbježali pred navalom Mongola, u vrijeme kada se u narodu raširio duboki osjećaj

razočarenja i bijega od svijeta, prvi osvajali prostranstva Sibira i tamo utemeljili ruske nasobine.

"Ako su do tada monasi slijedili doseljenike, od tada su monasi išli kao predhodnica doseljenika u beskrajne šume sjevera" (E. Benz, 1991.)

Ova "fuga mundi" značila je odbacivanje socijalnih struktura svijeta. Ona ima antiurbana obilježja, koja proizlaze iz srednjovjekovne doktrine. U toj interpretaciji grad je djelo Kaina. On je kontaminiran zlom. Naime, razvitak trgovačke ekonomije u 11. i 12. stoljeću stvara novu situaciju u načinu stjecanja bogatstva, pa dakle i u etosu siromaštva. Bogatstvo više nije rezultat posjedovanja zemlje, nego se ono stječe trgovinom i izražava se u novcu. "Bijeg od svijeta" u vidu asketskog siromaštva jeste neka vrsta duhovne pobune protiv novog bogatstva. Dobrovoljno siromaštvo je napuštanje urbane civilizacije i odlazak na ruralnu periferiju društva. Možda se u svezi s tim može dovesti činjenica da su monaštvo i pustinjaštvo bili razvijeniji u okviru istočne crkve gdje je urbana struktura i akumulacija bogatstva bila razvijenija nego na katoličkom zapadu. U to vrijeme zanimljivo je napomenuti da su mnoge sekte heretika od siromaštva pravile osnove svoga programa, često se pozivajući na početke kršćanstva i njegova izvorna načela.

Milosrđe i "ekonomija spasa"

Uz siromaštvo je vezana i srednjovjekovna institucija milosrđa. Naime, etika siromaštva u kršćanstvu podržava dva antinomička ponašanja: s jedne strane to je herojski život u odricanju, a s druge strane to je obaveza pomaganja siromašnih. Milosrđe je opća obaveza. Ono je istovremeno sredstvo otkupa grijeha. Prisustvo siromašnih u društvu smatra se normalnim i potrebnim za spas. S jedne strane radi se o kršćanskoj preferenciji za duhovnu elitu, a s druge strane proklamira se fatalna nužnost koegzistencije bogatstva i siromaštva.

U "Životu Svetog Eloi" stoji: "Bog je mogao sve učiniti bogatim. Ali on je htio da ima siromašnih u svijetu kako bi bogati mogli otkupiti grijeh".

Ovdje dolazimo do onog što neki nazivaju "ekonomijom spasa". Model života koji se najviše preporuča jeste da se spas traži kroz milosrđe i dobra djela namijenjena Crkvi. Crkva,

dakle, upravlja spasom ljudi, ona prikuplja a potom dijeli dobra. Njena uloga u zbrinjavanju siromašnih ima središnji karakter. U jednoj naredbi Karla Velikog stoji da se crkveni porez - desetina mora dijeliti na tri dijela: troškove za održavanje hrama, sredstva za uzdržavanje svećenika i pomoć siromašnima. Ovdje se u neku ruku vidi svjetovno pokroviteljstvo nad distribucijom pomoći siromašnima, koje se u prvoj polovici drugog milenija gubi, eda bi oživjelo u 16. stoljeću s razvojem gospodarske i političke moći zapadnoeuropskih gradova.

Milosrde i dobročinstvo kao instrumenti "ekonomije spasa" također se mogu dovesti u svezu s rastom trgovačke ekonomije početkom drugog milenija. Novo je bogatstvo trebalo pravdati. Milosrde je stalno otkupljivanje grijeha u temporalnom životu. To je dužnost svih onih koji vladaju ili se bave lukrativnim poslovima, posebno onim koji su sumnjivog karaktera (npr. posuđivanje novca). Tako se dešava posvećivanje bogatstva i legitimizacija novih bogataša u socijalnoj strukturi.

Milosrde i dobročinstvo cvjetaju u 11, 12. i 13. stoljeću. Dogada se neka vrsta "evanđeoskog buđenja". Nije slučajno da je većina bolničkih institucija, kao posljedica dobročinstva bogatih ljudi, u pariškoj regiji osnovana u 12. i 13. stoljeću. Mreža bolnica (koje su u početku služile za prihvatanje slabih i siromašnih) i srodnih institucija naročito se razvija uzduž hodočašničkih puteva.

Milostinja i dobročinstvo nisu usmjereni samo na "siromašne po izboru" nego i na "siromašne po nuždi". Gerhoch von Reischersberg razlikuje: (1) siromašne s Petrom (*pauperes cum Petro*) i (2) siromašne s Lazarom (*pauperes cum Lazaro*). Prvi su dobrovoljni siromašni, koji predstavljaju izaslanike crkve i u svom su savršenstvu medijatori između čovjeka i Boga, dok su drugi, čiji je simbol Lazar, obični ljudi koji trpe od neimaštine. Oni ne mogu raditi i crkva ih je dužna pomagati.

Distribucija milostinje

Postavlja se pitanje: kako se dijelila milostinja? Bio je raširen običaj kolektivne razdobe milostinje. Ona se obavljala prvenstveno u samostanima. Dogadaji uz koje se veže masovna podjela milostinje jesu sahrane vladara, velikaša i bogatih građana. Pored toga, vladari imaju običaj da milostinju dijele u vrijeme bla-

gdana. Francuski kralj Robert II (umro 1031. godine) davao je milostinju u svakoj od svojih rezidencija. Siromašnima čiji se broj kretao od 300 do 1.000, dijelio se kruh i vino. Jedan pariški buržuj iz 15. stoljeća u svom testamentu izražava želju da se iz njegove imovine podijeli pomoć na četiri tisuće siromašnih koji žive u različitim kvartovima Pariza i to prema sačinjenoj listi. Zanimljivo je još jedno svjedočanstvo iz Pariza: "Povremena distribucija milostinje na ulazu u samostan Cluny poprimala je impresivne razmjere na početku Korizme: na stotine siromaha dobivalo je meso, a mnogi su posluženi hranom za samostanskim stolovima. U znak sjećanja na mrtve monahe pomoć je primalo i do devet tisuća ljudi godišnje. Prilikom dodjele milostinje za nekih blagdana tisuću petstotina do dvije tisuće ljudi okupljalo se na vratima samostana" (B. Geremek, 1987.). No neovisno od vjerskih blagdana pred samostanom se uvijek mogla dobiti milostinja. Veoma su popularne dodjele pomoći na osnovi testamenta, u vrijeme berbe i u drugim prilikama.

Količina milostinje bila je tolika da se u normalno doba siromaštvo moglo održavati kao način života. Međutim, u vrijeme katastrofa takva pomoć nije bila dovoljna.

Organizacija srednjovjekovne crkve u znatnoj je mjeri bila podešena ovom posredovanju između bogatih i siromašnih. Njena se aktivnost sastojala u distribuciji dijela crkvenog bogatstva, zatim u upravljanju imovinom koja je prikupljena kroz djela dobročinstva, odnosno donacijama samostanima. Ove donacije su u neku ruku izražavale nastojanja svjetovne vlasti da u socijalnoj sferi zavlada crkvom. Ta nadmoć svjetovne vlasti nad crkvom ostvarena je u istočnom kršćanstvu. U nekim pravoslavnim zemljama, npr. u Rusiji u doba vladavine Petra Velikog i kasnije, crkva je dospjela u potpuno podređeni položaj i služila je svjetovnim vlastima. Na Zapadu je katolička crkva tijekom srednjeg vijeka i kasnije zadržala svoju autonomiju, a u nekim razdobljima i nadmoć, u odnosu na svjetovnu vlast, što se prije svega ogledalo u rješavanju socijalnih pitanja. U novoj eri doći će do preraspodjele ovlasti u socijalnoj skrbi između crkve i države, ali će dualitet djelovanja općenito imati blagotvoran utjecaj na razvoj pluralizma i demokracije u zapadnim društvima. Treba podsjetiti da i danas Katolička crkva ima značajnu ulogu u izgradnji i

funkcioniranju institucija civilnog društva, naročito u domeni socijalne skrbi.

Početak milenija je vrijeme procvata kolektivne distribucije milostinje. No postepeno, s pojavom brojnije građanske klase, širi se praksa individualnog davanja milostinje. U neku ruku dolazi do generalizacije milosrda. Ipak, jedan broj siromašnih dobiva stalnu pomoć. Definira se od strane samostana stalna grupa siromaha kojoj se daje prenočište, koji se pozivaju na objed ili im se peru noge. Moglo bi se reći da se ostvaruje ritualizacija milosrda. Tako se dešava izdvajanje onih koje Francuzi nazivaju "pauvres pensionnés" (trajno opskrbljeni siromašni).

Dostojni i nedostojni prosjaci

Razlikovanje pojedinih kategorija siromaha stalno je prisutno. Ako isključimo ranije spomenuto razlikovanje na "siromaštvo po izboru" i "siromaštvo iz nužde", onda treba reći da su dostojni siromasi (reputable poor) oni koji su nesposobni za rad (bolesni, djeca, starci), a uz to iskazuju vrline poniznosti. S druge strane nedostojni su siromasi (disreputable poor) oni koji mogu raditi, ali su se odali skitnji i prosjačenju jednostavno stoga što su lijeni i pokvareni. Takvima pomoć ne treba davati. Dapače, milostinja koja se daje lošem siromahu škodi kako njemu tako i onome tko je daje. Sveti Toma Akvinski osuđuje svakog tko traži pomoć, a da nije u iznimno teškoj situaciji. Siromah svojom situacijom i ponašanjem treba, dakle, pomoć zaslužiti. Na drugoj strani, donator milostinju treba davati bez interesa, od srca, s namjerom da pomogne onome tko je u nevolji. "Praktična briga za siromašne, bolesne, stare itd. bit će konstanta i provjera autentično kršćanskog života pojedinaca i zajednica ..." (M. Valković, 1994). Ako se pri davanju milostinje misli na otkup grijeha, onda to slabi karitativnu gestu.

Neki autori govore o prećutnom kontraktu koji se uspostavlja između donatora i primaoca pomoći. Prosjak je po tome kontraktu dužan moliti za svog dobročinitelja.

U skladu s ovim različitim zahtjevima siromasi i prosjaci razraduju metode svoga djelovanja. Prije svega, pažnja se obraća vanjskom izgledu. Nužna je odjeća. Prosjak je obično u dronjcima i bos. Nadalje, obavezna je torba i

štap, koji su predmeti - simboli hodočasnika. Važan je i tjelesni izgled. Tijelo mora biti bolesno, izmučeno starošću i bijedom. Literatura o prosjacima puna je opisa lukavstava kojima se oni služe eda bi izgledom bili uvjerljivi. Prosjačenje traži da se javno iznese razlog traženja pomoći. To je obično nesreća, bijeda u obitelji, neki osobni traumatski doživljaji. Djeca su efikasan instrument prošnje jer izazivaju najviše suosjećanja. Pjesma i glazba spadaju u "umjetničku produkciju" prosjaka. Prosjaci šviraju razne instrumente, pjevaju, pričaju priče. Imaju svoj specifičan jezik, argot. S vremenom se prosjačenje vrlo diferenciralo, o tome postoje mnoga svjedočanstva. "Liber Vagatorum", poznata srednjovjekovna knjiga, navodi 28 vrsta prosjaka u Njemačkoj i Švicarskoj, a "Il vagabundo" 23 vrste u Italiji i Španjolskoj. Victor Hugo, veliki pisac siromaha, navodi 14 vrsta prosjaka u Francuskoj (A. Vexliard, 1956.).

Već je spomenuto da se u 11. i 12. stoljeću utemeljuju institucije kojima je cilj zbrinjavanje siromaha i drugih marginalaca. One osiguravaju stalnu brigu i pomoć bolesnima, starima, siromašnima. Radi se o bolnicama, azilima, sirotištima. One se grade pored crkava, samostana, katedrala. Zovu se milosnice, božje kuće, bolnice, hoteli. Otvoreni su i hodočasnici. Njihov se broj umnožio u doba križarskih ratova koji su pokrenuli velike mase Europljana putevima prema Bliskom istoku. Različite su namjene ovih ustanova. Jedne su namjenjene siromašnim i hodočasnici (syndochium), druge su mjesto za prehranu (procotrophium), treće više služe za prijem staraca (gerontocanium), četvrte imaju funkciju sirotišta za napuštenu djecu (orphanotrophium).

U svakom većem gradu postojala su mjesta okupljanja skitnica. U francuskoj su ih literaturi podrugljivo nazivali "Les cours des miracles" (Dvorovi čuda). Servantes opisuje takvo mjesto u gradu Sevilli. Bila su to mjesta krajnje bijede. Tamo nije mogla dolaziti policija, nego samo svećenici.

Srednji vijek, bolje rečeno njegovo središnje razdoblje koje čine prva četiri stoljeća drugog milenija, bio je obilježen vrlo rasprostranjenim siromaštvom, skitnjom i prosjačenjem. Nad time je patronat imala Crkva koja je, polazeći od svojih temeljnih zasada, pomagala i zbrinjavala siromašne ljude. Poseban su status uživali askete, siromašni po izboru, koji su sli-

jedili biblijske uzore i život svetaca. Razvili su se milosrđe i dobročinstvo, kao neka vrsta moralne obaveze za bogate ljude. Nastale su i prve institucije za smještaj i zbrinjavanje bijednih i siromašnih koje su imale javna obilježja, a nji-

ma je upravljala crkva. Šesnaesto stoljeće donijet će veliku promjenu socijalne skrbi o siromašnima i potiskivanje institucije milosrđa.

O tome ćemo pisati u prilogu u sljedećem broju časopisa.

LITERATURA

Geremek, B., *La potence ou la pitié*, Paris, Gallimard, 1987.

Rahner, K. i Herman, Z. I., *Siromašni poradi Kraljevstva Božjega*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost 1980.

Benz, E., *Duh i život istočne crkve*, Sarajevo, Svjetlost, 1991.

Hatzfeld, H., *Du pauperisme à la sécurité sociale: 1850-1940.*, Nancy, Presses universitaires de Nancy, 1989.

Vexliard, A., *Introduction à la sociologie du vagabondage*, Paris, Librairie M. Riviere, 1956.

Valković, M., *Socijalni nauk Crkve i socijalna politika*, *Revija za socijalnu politiku*, god. I, Br. 1, 1994.